

# Opening a 700-year-old Sefer on Yishmael

Rashba and Dr. Bar-Yefes on our Beliefs

... and our Cousins

מאמר על ישמעאל, שחבר על הדתות,  
והוא כסיל, שדבר אף על דתנו השלמה  
והוא לרב הגדול רבינו שלמה בר אברהם בן אדרת ז"ל

לוש ובנותיו, יהודה ותמר, ראובן ובלהה  
ראיתי איל, חכם בעיניו, כסיל אחד, שמעאל, התעהו עינו, ושבשהו<sup>131</sup> עורונו, לדבר  
אף על ספרנו המקודש, ספר תורת משה רבינו, עליו השלום. והעצב הנבזה הזה יגבב  
גבבין,<sup>132</sup> להשיב דבריו אשר לא הבין, ותחלת סכלותו, אמר כי מצא מן הפחיתות מה  
שייחס הספר אל יהודה מן הונות עם כלתו, ואל ראובן מן הונות עם אהיו דן  
ונפתלי, ואלו דבריו.

ואף על פי שאין מן הראוי לענות כסיל כאולתו,<sup>133</sup> כל שכן בדבר שתשובתו  
פשוטה לכל אדם, ואפילו לתינוקות, עם כל זאת אני משיב עליו, למען לא יהיה חכם  
בעיניו כל זונה אחריו, והאמת יורה דרכו. ואומר כי דברים אלו, כשאר כל הדברים  
שדארו בעיני כל חולק בתורתנו שהם הפך הנאות, וכל שכן מה שנגלתה<sup>134</sup> חטאת  
העם הגדולה, יחזק בעיני כל בעל שכל שכלל תורתנו, וכל מה שכתוב בה מן הנסים,  
והאותות, וקרבתנו אל השם יתברך, אמת. ויתבונן כל בן דעת: אם יש עם, רבים או  
יחידים, חוקקים על ספר חטאיהם הגדולים ומרים הלב<sup>135</sup> למען יעמדו ימים רבים,<sup>136</sup>  
לזכור עון להתפשט?<sup>137</sup> ואלו יכתבו אותם מרצונם, אין אונס, לא יתכן שיסבול זה דעת  
מי שקרוי אדם, שיתכן זה במי שיש לו שום שכל אנושי. ועתה ראה חטא אשר

131 בכה"י "ושבשהו", והמהידי הקודם פרסל תיקן "ושבשהו".

132 על-פי יומא עו, א: "עד מתי אתה מגבב דברים ומביא עלינו?" עיין עוד ספרא, ויקרא, דבורא  
דנבזה, פרשה ד (ה); ספרי, בהעלותך (במדבר י, ח), פיסקא י.

133 על-פי משלי כו, ד.

134 בכתיבה "שנגלתו", ופרסל תיקן "שנגלתה".

135 בהשקפה ראשונה היה נראה לנקד "חטאיהם הגדולים ומרים" על משקל "זעקת גדולה ומרה" (אסתר ד, א), אך אם כן הדבר, היה צריך לומר "ומרים". לכן נראה לנקד "ומרים" מלשון מרי  
ומרידה. המלה הבאה "הלב" אינה מובנת, ואולי צריך להגיה "הרב". עתה נקרא המשפט:  
"חטאיהם הגדולים ומרים הרב" וכמעט מוכח הדבר מהמשפט להלן: "ולא נגרע ממה שהיה וקרה  
מן המרי או מן הגדולה דבר".

136 ירמיהו לב, יד.

137 על-פי יחזקאל כא, כז.

שיבוא קורא עליו ספר<sup>264</sup> מי שהקדימו, כמו שלא יבוא משה רבינו, עליו השלום, קריאת עליו נבואת אברהם, יצחק, ויעקב, ויוסף<sup>265</sup> ונתן ואין ספק, בהכרת, שאלו הנביאים, הגיע אליהם דבור וצווי, לא בא למשה, עליו השלום, בבואו כלל. ובוה לא תתחייב בדעת שיבואו נביאי ישראל בקריאת תורת משה רבינו, עליו השלום.<sup>266</sup> אלו דבריו.

ואני אומר, תחלת דברי פיהו סכלות, כי טעה במה שראה בתורה, ויהי ככלות משה לכתוב את כל<sup>267</sup> דברי התורה<sup>268</sup> על ספר עד תמם. ויצו משה את הלוי נושאי ארון ברית ה' לאמר. לקחו את ספר התורה הזאת<sup>269</sup> ושמעתם אותו מצד ארון ברית

264 קורא עליו ספר, רוצה לומר, מכריז את מעלת ספר, וממילא יוצא שאין נביא בוחן את טיבו של ספר נביא קודמו. כבר העיר רח"ז דימטרובסקי, ובצדק, שבעברית תיבנית יש לנלח "קריאה" שמעות של הכוונה. ראה מורה הנבוכים חלק ב, ריש פרק לט בתרגום ר' שמואל אבן תיבון: "בארנו שנבואת משה רבינו, עליו השלום, נבדלת מנבואת וולחו, נאמר שעל ההשגחה הדיא לברה נתחייב הקריאה אל התורה, והו שזאת הקריאה שקרא משה רבינו, עליו השלום, הנה לא נאמר כמותה לאחר ממי שקדם מאדם אליו, ולא התאחרה אחריו קריאה כמותה לאתו מנביאיו".

265 במסורת שלנו, יוסף לא נחשב לנביא. ראה סדר עולם רבה, פרקים כ-כא; רש"י מגילת יואל ד"ז; נבואה שהוצרכה לדורות; הלכות גדולות, ירושלים תשנ"ב, הלכות הספר, עמ' תרפ"ח; ח"פ בקוראן מ' לד נקרא יוסף "סול" (שליח) ונמנה בין הנביאים המשתלחים. ראה יולד נביאים בקוראן, עמ' 127-128.

266 הלשון מנומנם קצת. שיעור דבריו: לטעת אבן חום שעורא הסופר זיף את התורה, הו חכמי ישראל שהשיבו, כי לו יהי כדבריו, הרי הנביאים שאחריו היו מגלים אותם הויפיים ולא היו מאשרים אותם. ולזה החזיר אבן חום תשובה, שהנהגה שנביאים קוראים ברברי הנביאים קודמים ובחזנים את טיב הספר, אינה נכונה. והיו משה לא קרא את ספרי נת, אברהם, יצחק, יעקב ויוסף קודמיו. הלך, בעל המאמר יפריך את דברי אבן חום, שיש לחלק בין נבואת משה, שהוא "נביא שלוח", לנבואת קודמיו שלא היו "נביאים שלוחים". ראה צוקר, ברורים בתולדות הכותמים, עמ' 41-42. ועוד, עצם ההנחה שמשא לא קרא נבואת קודמיו, לא נכונה. לפחות לגבי אדם, ברור שמשא קרא נבואתו כשכתב את הפסוק ויצו ה' אלהים על האדם וגו', (סנהדרין ג, ב), רמז לשבע מצוות בני נח. ואלה דברי אבן חום:

כאשר אני טוען נגד היהודים זיף התורה וכל כתבי הקודש שלהם... הם מקשים עלי: "עודב שהיו נביאים במשך תקופת המלכות, גם אחריה. הנה בלתי אפשרי שהנביאים הם אֲשֶׁרוֹ זיף כתבי הקודש". התשובה: שיקרת! לא נזכר באף מקום בספרים שחזר נביא לירושלים יחד עם זרובבל בן שאלתיאל... והו קרה עוד הרבה לפני שכתב עזרא את כתבי הקודש. עוד לפני שחזרו היהודים לירושלים עם זרובבל, מת דניאל, אחרון הנביאים, בארץ בבל בנוסף לזה, אף נביא אינו נשלח כרי להעיד על אמיתת הספרים הקדושים שקדמו לו. (אסינ'פליציוס, אבן חום, עמ' 369-370)

267 בפסוק אין מלת "כל".

268 בפסוק יש כאן תיבת "הזאת".

269 בפסוק "הזה".

ה<sup>270</sup> והיה שם בך לעד.<sup>271</sup> וחשב, כי אצל הלויים לבד היתה התורה, ולא אצל כל קהל עדת ישראל. ונשתבש בזה שבשו רב, כי התורה נתונה היתה אצל כלם. כי כן כתוב, ויכתוב משה את ספר<sup>272</sup> התורה הזאת ויתנה אל הכהנים בני לוי הנושאים את ארון ברית ה' ואל כל זקני ישראל.<sup>273</sup> והם מורי התורה, והם ילמדו ויורו לכלל העם. וכן הראוי לכלל כל התורות, שאי אפשר להיות כל כוהני<sup>274</sup> אומה מן האומות, יודעים כל ספרי הדת והאמונה, רק הזקנים, והחכמים, ומביני המדע, שוקדי הספרים, ומלמדים ומוכיחים בדרכי הספרים שאר העם. ואין אומרים בכמות זה שיחשבו החכמים שבהם, ואם הם רבים, ששבשו את הדת. ועוד, כי אי אפשר שיתן משה ספר לכל אחד ואחד, אלא נתן אחד לכהנים ולזקנים, היודעים ספר, ומנהיגי כל העם, ועוד נתן אחד לבני לוי לשום אותו מצד הארון,<sup>275</sup> להיות המצות ידועות, כמו שכתוב. ואחר כך, בא כל אחד ואחד, כפי רצונו, וכתב לעצמו, וקורא בו, ומלמד לבניו, כמו שכתוב, ושנתתם לבניך ודברת בם.<sup>276</sup> וכל מלך חייב לכתוב לעצמו, שכן כתוב, וכתב לו את משנה התורה הזאת,<sup>277</sup> והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו.<sup>278</sup> ועוד, תדע ושבכלל ישראל כתוב.<sup>279</sup> ולמדת<sup>280</sup> את בני ישראל שימה בפיהם.<sup>281</sup> ולולי שהיה<sup>282</sup> כתובה אצלם, לא היו יכולים ללמוד אותם.<sup>283</sup> ולזכור מה שבא בה בכלליה ופרטיה, כל שכן בהיותה כוללת רבוי המצות ודקדוקיהם, בפרטים וכללים הרבה

270 בפסוק כתוב כאן "ה' אלהיכם".

271 דברים לא, כד-כו.

272 בפסוק אין מלת "ספר".

273 דברים לא, ט.

274 אולי טעות סופר וצ"ל "בני".

275 בהקדמה למשנה תורה, הרמב"ם כתב: "כל התורה כתבה משה רבינו קודם שימות בכתב ידו, ונתן ספר לכל שבט ושבת, וספר אחד נתנהו בארון לעד, שנאמר 'לקחו את ספר התורה הזה ושמעתם אותו וגו'". דברים רבה ט, ט: "אמר ה' ינאי כתב י"ג תורות, י"ב ל"ב שבטים, וזאת הניחה בארון, שאם יבקש לזיף דבר, שיהיו מוצאים אותה שבארון." עיין פירוש מהרד"ש שם: "זה צ"ע וחקירה מנין לחז"ל כל זה שכתב י"ג תורות ביום זה באיה שעות, דבר שצריך כמה שנים" ועיין שר"ת חת"ם סופר, חלק אורח חיים, סימן קצו, בתשובה לר' משה טייטלבוים מאוהעל (בעל "ישמח משה"), שתיקף שהיה על-ידי השבעת קולמוס (וכן העמיס בגמרא בבא בתרא יד, א, "כתב רבי אמי ארבע מאה ספרי תורה").

276 דברים ו, י.

277 הפסוק ממשך, "על ספר מפלני הכהנים הלויים".

278 דברים יז, יח-ט: סנהדרין כא, ב.

279 הפסוק מתחיל, "ועתה כתבו לכם את השירה הזאת". מכאן נלמד החיוב לכל אחד משראל לכתוב ספר תורה (סנהדרין שם).

280 צ"ל "ולמד".

281 דברים לא, ט.

282 צ"ל "ולולא שהיתה".

283 צ"ל "ואתה".

מתן תורת בני נח ותורת משה במעמד כל הנמצאים באותו הזמן והתבונן כי בשתי התורות האלו, רוצה לומר, תורת בני נח ותורת משה, עליו השלום, לא רצה השם יתברך שיקבל אותם ממנו נביא, ויקבלו אותם מן הנביא שאר העם.<sup>326</sup>

ממנה דבר, ולא נשאר בתורתנו לא דבר סותר זה את זה, ולא שום ספק, כדי שנצטרך בו למותן מן השמים" (ר' בצלאל אשכנזי, שיטה מקובצת, בבא מציעא נט, א; ראה אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 5). והשווה רמב"ם, מורה הנבוכים, ב, לט:

וכן נאמין שכן יהיה הענין תמיד, כמו שכתוב "לא בשמים הוא לאמר וגו'" (דברים ל, יב) "אלו ולבנינו עד עולם" (דברים כט, כח). וכן ראוי שיהיה כי תביא השלם בתכלית מה שאפשר במינו, או אפשר שיימצא ויחלו במינו אלא חסר בין המלאכות ההוא אם תוספת או בחסרון... כן הענין בואת התורה כמו שנתבאר משניות ואצל "צדיקים ומשפטים צדיקים" (דברים ד, ח), וכבר ידעת שענין "צדיקים" שווים... ולא תוספת... ולא חסרון... ולזה נאמר בה "תורת ה' תמימה משיבת נפש" (תהלים יט, ח) (תרגום אבן עזרא):

קרב לודאי שרבי הרשב"א במאמרנו נוסדו על דברי המורה, ושם מביא הנהגה שהרמב"ם הועיד אותו פרק במורה לתשובת המינים, קרי "שמואל". ראה להלן, הערות 302, 309.

325 אג, א רמב"ם, אגרת תימן, אמרות הרמב"ם, ליפסיא, ד' ע"ג; הג"ל, פירוש המשניות הקדמה לפרק חלק, היסוד התשיעי, הג"ל, הקדמה למנין המצוות; הלכות יסודי התורה ט, א; הלכות מלכים יא, ו (צנזור); רמב"ן, דברים ד, ב.

326 ממנין לענין באותו ענין: זה מקורו ראיתי שהרב הראשי לממלכת בריטניה הרב סאקס עמד על כך שתורת בני נח ניתנה לנו ולבנינו בעל כרחם, מה שאין כן במעמד הר סיני, היותה בחירה חפשית, וישראל קיבלו את התורה מרצון באמרו "עשה ושמע". הרב סאקס ראה בכך תהליך של התבוננות רוחנית, כשהמין האנושי הולך וגדל מאתערותא רלעילא" ל"אתערותא ודלתא", להשתמש במינוח קבלי. ראה: Jonathan Sacks, *To Heal a Fractured World: The Ethics of Responsibility*, New York 2005, pp. 128, n. 13; 152–155.

האמת היא, בריון, שתי התורות, הן תורת בני נח והן תורת משה, לא היו ניתנות לבחירה השגוריות של בני אדם שתי התורות הכרחיות לקיום העולם, וגדולות וחשובות מראי בשביל החלטה אנושית. כמו שאמר חז"ל: "אמר ריש לקיש, מאי דכתיב 'יהי ערב ויהי בקר יום הששי' ה' יתירה למה ל? מלמד שהתנה הקב"ה עם מעשה בראשית ואמר להם, אם ישראל מקבלים התורה, אתם מתקיימין, ואם לאו, אני מחזיר אתכם לתוהו ובוהו" (שבת פת, א). ראה מדרג' תפארת ישראל, פרק לב: הג"ל, גור אריה, פרשת תרנו, ד"ה שנתגלש הדר וכו' (עמ' קיט-קכ). וכן ו' מצוות, "זה יסוד קיום העולם ובלעדי זה לא יתכן ישוב העולם" (ר' מאיר דן פלוצקי, תמת ישראל, חלק א, פ, א). אלא במציאות, הצטרכה קבלה בדר סיני מטעם פשוט, שהקב"ה ביקש לתת את התורה לעם אחד על-פני כדור הארץ, כמו שאמר חז"ל: "ויאמר ה' מסיני בא ורחם משעיר למר" – מאי בעי בשעיר ומאי בעי בפארן? אמר ר' יוחנן, מלמד שהחזירה הקב"ה על כל אומה ולשון, ולא קבלה, עד שבא אצל ישראל, וקבלה" (עבודה זרה ב, ב). וכדי לברר איהו עם יהפוך ל"עם התורה", הצטרכו ישראל לבחור בתורה.

דרך אגב, הרב יצחק הוטנר חזר כמה פעמים במאמריו על הבחנה זו בין העניקת שבע המצוות לבני נח בעל-כרחם וקבלת התורה מרצון בדר סיני. ראה פחד יצחק, שבועות, מאמר י, אותיות ב–ג (עמ' עה–עט); חנוכה, מאמר ט, אות ד (עמ' עז–פ); ראש השנה, מאמר לא (ר"א);

וזה לשתי פנות גדולות: האחד, כדי שלא יוכל אחד ממי שנתחייב באורה בתורה, להסתפק בקבלתה, ולחשוש מי שקבלה, שבה מלכו, או שששבש בה קצת. והוא שהיה משה רבינו, עליו השלום, מזכיר אותם תמיד, אתה הראית לדעת.<sup>327</sup> מן השמים השמיעך את קולו לומר: "והשנית, כדי שלא יוכל לשבש בדת ובאמונה לאחר זמן, ויטעון שהשם יתברך נתן עתה על ידו תורת כן וכן, כמו שנתן תורה ראשונה מתחלה על יד הנביא הפלוני אשר קדמו. אלא קבץ כל הנמצאים באותו זמן,<sup>330</sup> ונתן את רוחו עליהם,<sup>331</sup> והתנבאו, וקבלוה מפני הגבורה, עד

אגרות וכתבים, אגרת כג (עמ' לה–לז); ר' לייב רוטא, רשימות לב, ב, עמ' קלת אמנם לדידי, צריך עיון לשון הברייתא סנהדרין נו, ב: "עשר מצוות נצטוו ישראל במרה, שבע שקיבלו עליהן בני נח והוסיפו עליהן דינין ושבת וכיבוד אב ואם." וכן לשון הברייתא עבודה זרה סד, ב: "שבע מצוות שקיבלו עליהם בני נח". דרך אגב, הרב חיים הירשנזון העיר שגם במרה לא היה אלא ציווי ולא קבלת מצוות; קבלת מצוות היתה לראשונה בדר סיני כשאמרו "עשה ושמע". ראה חידושי הרד"ק, הוריות ת, ב; ופרק "שיטת שני גדולי" גידולי ירושלים" בספרי מצות ה' ברה.

יש להעיר מפירוש רש"ם בראשית כו, ה (מהר"א ראוין, עמ' 29): "חוקותי ותורת" – לפי עיקר פשוט, כל המצוות הניכרות, כגון גול, ועריות, וחימוז, ודינין, והכנסת אורחים, כולם היו נוהגין קודם מתן תורה, אלא שנתחדשו ונתפרשו ל"ישראל וכרתו ברית לקיימן". (וכרי הרשב"ם קשה להדלמם. ראוין פירוש "המצוות הניכרות", המצוות שטעמן ניכר. יחד עם מצוות בני נח כגון גול, עריות ודינין, רש"ם כולל מצוות אחרות לגמרי, והיינו חימוז והכנסת אורחים לעומת זאת, חוקוני פירש: "ולפי הפשט, מצוותי חקותי הן שבע מצוות שנצטוו בני נח" וכך גם ברמב"ם שם: "ותורתה" – מצוות בני נח כולן, שהן תורה להן".) ראה דברי ר' יוסף דובער הלוי סולובייצ'יק: "וזה הוא ההבדל שיש בין ישראל ובין בני נח, דבכני נח גם בהני שבע מצוות שמחוייבים בהן אינן עליהם רק בגדר חיוב שחם חייבים לקיימן ולא שגופם קנוי להמצוות, אבל ישראל הקנו גופם להתורה" (בית הלוי, ורשה תרמ"ד, יתרו, ד"ה ועתה [כא, ג]). ובשרית בית הלוי, דרוש י, האריך יותר ונימק בכך את הדין שאין בן נח מצווה על קדושת השם. והשווה מה שכתב ר' יום טוב ליפמן היילפרין, שלפני מתן תורה לא היו המצוות אלא "דיחות" כלשון חז"ל (שיר השירים רב, א, ע"פ לריה שמנג'ן טובים: "כל המצוות שהיו לפניך האבות ריחות היו, אבל אנו שמן תורק שמך"). ולא איסור חפצא, ובמתן תורה נהיו המצוות איסור חפצא ולא רק איסור גברא, ר"ב נח אינו מצווה על קידוש השם כראיאתו בסנהדרין דף ע"ד ע"ש משום דאין המצוות עליו באיסור חפצא עד שיצטרך למסור נפשו עליהן (שיר' עונג יום טוב, וילנא תר"מ הקדמת המחבר, אות טז). ועיין עוד רמ"ם שניאורסאהן, ליקוטי שיחות, ג (בראשית-שמות-ויקרא), ברקולין תשמ"ה, לך-לך, עמ' 757-761; ר' שלמה פייש שליט"א, דרשות בית שיש, ירושלים תשס"ד, סימן טו (ענינין קבלת הרבים), דף קכג ואילך.

327 דברים ד, לה.

328 הפסוק ממשיך, "ועל הארץ הראך את אשו הגדולה".

329 דברים ד, לו.

330 טיעון זה, שהתורה ניתנה במעמד שש מאות אלף איש, מפורסם מספר הכוזרי א, פ; ד, יא. משם נעתק בספר האמונה הרמה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, קסד, א, שו' 11–14 (האמונה הרמה, מהר" סטואלסון, חלק האנגלי, עמ' 187; חלק העברי, עמ' 322). במאמרנו נופך חרש, שגם תורת בני נח ניתנה במעמד כל הנמצאים באותו הזמן.

331 על-פי במדבר יא, כט: "ומי יתן כל עם ה' נביאים כי יתן ה' את רוחו עליהם".

כבראשונה<sup>498</sup> ושלא יבעלונו אדונים וזלתו<sup>499</sup> ולהצמיח לנו צמח צדק, את דוד מלכנו<sup>500</sup> ולהשיב המקדש על מכונו, ועמנו למעונו, ועבודה הקדושה למקומה.<sup>501</sup> יפול הוא וכל הטועים אחריו. אנה<sup>502</sup> מצא הוא נפילת הדת בזה, וההנחה על עשיית מצותיה?

### תורה שבעל-פה ומכמניה

עוד אמר המשוגע, והיהודים יודו על הדת, שהיא מחוברת ממחבריהם וראשיהם. אלו דבריו. והכוונה לו בזה, שאינה מחויבת לנו מפי נביאנו המקודש, משה רבינו, עליו השלום, רק דברים חבורים לנו כמנינו, ומדעתם, ורצה לומר, המשנה והתלמוד. וזה שנגען ממנו! ודבריו בזה, כמי שלא למד ספר מעולם, לא מספרי דת מן הדתות, ולא מספרי מחבר בשום חכמה. והוא מן הידוע, שהדברים הנכתבים על הספר, כשיש מאיש חכם, יהיה הספר ההוא יותר עמוק. וכל מה שיהיה בא מחכם יותר, יהיו דבריו עמוקים, וכוללים יותר מן הכוונות. לפי שהחכם, עם היותו משתדל להבין למשתכל בספרו, טובר שבאורו יספיק לכל. וכל שאינו חכם כל כך, דבריו יותר פשוטים להבין, וזה נגלה מברור. ועוד, שהחכם, לפי רוב חכמתו, כולל כוונות רבות בדברים מועטים, ועל כן ספרי הנביאים עמוקים יותר, וסובלים מן הפירושים הרבה. וכן יצוה בספרי הפלוסופים, שהספרים שחברום הראשונים, יתחבטו חכמי האחרונים להבין כוונת המחבר ופירושו. כל שכן ספר, כולל מה שהוא, ומה שהיה, ועתיד להיות בתורתנו השלמה והתמימה<sup>503</sup> שכוללת מן החכמה כל מה שהיה, מן הברוא והראשונה, עד תכלית כל חכמה. ואפילו בא נביא מן הנביאים לכתוב בפרטי כל מה שאתרמו בה,

498 פרפרה (גירסא חופשית) של ברכת "השיבה שופטינו כבראשונה", האיתו עשייה מתוך שמונה-עשרה הברכות. בכתב השטנה שלו, אפחאם אליהו, המשומר סמואל אלמגרי, הציב על שתי תפילות מתוך השמונה-עשרה, "תקע בשופר גדול לחירותנו" רהשב שופטינו כבראשונה, כדוגמאות של אלנסך" (החילוץ). ראה סמואל אלמגרי, אפחאם אליהו, מהר" פרלמאן, עמ' 40. 499 על-פי ישעיה כו, יד: "בעלונו אדונים וזלתך". מטבע זה, כנראה המשך לברכת "השיבה שופטינו", לא מצאתי ברובי נוסחאות התפילה שברקתי. וצריך עיון. יש אפשרות אחרת, שמתבטע זו שיכת לבידכה תבואה, ברכת המינים. עובדה שסמואל בכתב השטנה שלו מוסר שהיהודים מתפללים לעקור את האיסלאם במלים "ומלכות זרון מהרה תעקר בימינו", נוסחא הנמצאת בקטע גניזה של ברכת המינים ראה סמואל אלמגרי, אפחאם אליהו, מהר" פרלמאן, עמ' 99, הע' B66.

500 פרפרה של ברכת "את צמח דוד".

501 פרפרה של ברכת "צדק".

502 ככה"י "אנא באלף, טעות דמינכר, וצריך לומר "אנה" ברה"א.

503 הביטוי "תורתנו התמימה" או "תורתו התמימה" מופיע פעמים במאמר על פנימיות התורה המיוחס לרמב"ן, בהקשר מיטטי, שהתורה כוללת תעלומות ומטמונים. ראה ג' שלום, "פירוש האמיתי של הרמב"ן לספר יצירה ודברי קבלה אחרים המתייחסים אליו", קריית ספר 1, ג, (תשרי תר"ץ), עמ' 410, 412-413: "כתיב רמב"ן, מהר" שעוועל, ב עמ' תס-תסח. השווה לשון הגר"א: "והכלל כי כל מה שהיה והוא ויהיה [עד עולם] הכל כלול בתורה מבראשית עד לעיני כל ישראל" (בהגרא"א לספרא ודצניעותא, מהר" נאור, ירוש' תשנ"ח, קכג, א).

לא יכיל גליון, וכן בפירושי מצותיה. ועל כן, אי אפשר אלא לקבל פירושה מפי הנביאים, פעמים דרך כלל, ופעמים דרך פרט, שמטרו להכמים מה שבא בתורה מן הרמזים. כי כל ספר שכולל מן העקרים הרבה, צריך על כל פנים לרמוז במלותיו ובאותיותיו, ובמוקדם ובמאוחר, ובהקש, ובגדרה שוה, ובקל וחומר, וכיצא בזה הרבה, ועל זה, מסר משה ליהושע והוקנים שהיו בדור, על פי הקדוש ברוך הוא, ויהושע מסר לנביאים, ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה, והם לתלמידיהם<sup>504</sup> ועד"ה<sup>505</sup> או אפשר פירשה משמעות כל התורה כלה, כלליה ופרטית, המסור בעל פה, וזכור לבל ישכח פיה מן הפרטים, מכלל כל העם. גם כל הענינים המתחדשים, אין להם תכלית, ואי אפשר להיות דעת הכל שוה בהם. על כן, יצטרך על כל פנים, שיעמיד בעל הדת, יתברך, עמוד אחד שיפנה כל ספק אליו, וישען עליו<sup>506</sup> והוא שאמר שמשמעות הדברים ילך אחר החכמים שיהיו בכל זמן מהזמנים, במקום הפלוני, שמחברת החכמים מתקבצות<sup>507</sup> לשם, לשקוד תמיד על הדת, ועל פירושה, עם סיוע השם יתברך, שמאיר עיניהם, ושכינתו עומדת ביניהם<sup>508</sup> או שיאמר, שגלך אחר רוב המסכימים על דעת אחת והוא אמרו בתורה, כי יפלא ממך דבר<sup>509</sup> בין דם לדם בין

504 אבות א, א-ג.

505 כך ככה"י. רח"ו דמיטרובסקי פיענוז "ועל דרך הטבע".

506 רח"ו דמיטרובסקי ציין לרמב"ם, הלכות ממיים א, א: "בית דין הגדול שבירושלים הם עיקר תורה שבעל-פה. והם עמודי ההוראה, ומהם חק ומשפט יוצא לכל ישראל, ועליהן הבטיחה תורה שנאמר 'על פי התורה אשר יורוך' [דברים יז, א], וזו מצות עשה. וכל המאמין במשה רבינו ובתורתו, חייב לסמוך מעשה הדת עליהן ולישען עליהן".

507 צריך לתקן הלשון, "שמחברת החכמים מתקבצת" בלשון יחיד, או דילמא "שמחברות החכמים מתקבצות" בלשון רבים.

508 אמת ברכות ו, א: "ומנין ששלשה שישבין בדין ששכינה עמה? שנאמר 'בקרב אלהים ישפוט' [תהלים פב, א], ו'ומנין אפילו שלשה' [ישושבין ועוסקין בתורה? שנאמר 'בקרב אלהים ישפוט'. ופירש רש"י שם: "בקרב אלהים" – דינין, דסתם דינין ג'. 'ישפוט' – המקום עמו, שמסכים עמהם בדברי המשפט, וכן כתיב 'אלהים נצב' [בעדת אל, בקרב אלהים ישפוט], כלומר, בקרב דינין, שאינם אלא שלשה, נמי הוא שופט". וכתב הרמב"ם, הלכות סנהדרין ג, א: "כל בית דין של ישראל שהוא הגון, שכינה עמהם". הרב"ז ציין לסנהדרין ז, א: "כל דין רבד דין אמת לאמתו, משרה שכינה בישראל, שנאמר 'אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט'. וכתב הרב"ו: "ותרתי משמע קרא, ששכינה שרויה ביניהם, תשורה על ישראל". ועל דרך זה נאמר ברוד המלך, עליו השלום: "וזה עמו, שולכה כמותו בכל מקום" (סנהדרין צג, ב), ועיין שבת נו, א: "יהיה דוד לכל דרכיו משכיל וז' עמו". אפשר חטא נכל לידו ושכינה עמו? ועיין עוד רות רבה ד, ג; מדרש שמואל, מהר" באבער, קאקאא רת"ג, פרשה יט, ט (עמ' 104). ועיין פירוש לשר השידים לרבי עזרא מגידונה (שיחוס בטעות לרמב"ן), בכתבי רמב"ן, מהר" שעוועל, ב עמ' תקכו. והוא חיזושי הרמב"ן, בבא בתרא יב, א: "אף על-פי שניטלה נבואת הנביאים שהוא המראה והחזון, נבואת החכמים שהיא בדרך החכמה לא ניטלה, אלא יודעים להאמת ברוח הקודש שבקרבם". וראה בארוכה ודרשות דר"ן, מהר" פלרמן, הדרוש השנים-עשר, עמ' ריג-רטו.

509 צריך לומר "דבר למשפט".